

Трети раздел

Понятието “семантична роля” и възможностите му да участва в семантичния анализ на творителния падеж

-
1. Уводни думи за понятието “семантична роля”
 2. Кратък обзор на някои трудове, изследващи различни страни на понятието “семантична роля”
-

1. Уводни думи за понятието “семантична роля”

Ще представим различни становища и тълкувания на понятието “семантична роля” (няма единство в употребата на термините, срв. напр.: “дълбок падеж” у Ч. Филмор, “семантична валентност” у Ю. Д. Апресян, “аргументи”, “семантични актанти”, “партиципанти”, “семантични падежи” или “семантико-синтактични” функции”; те биват освен това задължителни – комплементи, факултативни – сирконстанти). Много изследователи са се занимавали с това понятие, като то самото е било обект на отделни изследвания, но също така многократно е използвано и като подходящ конструкт за езикови анализи – семантични и синтактични. В тази част от работата си ще представим предимно разбирането за понятието “семантична роля”, което се влага в семантичните изследвания, но то, разбира се, не е диаметрално противоположно на тълкуванията, които му дават синтактиците (вж. напр. Й. Пенчев, 1998; Св. Коева, 1996, 1998). Интересът ни към понятието “семантична роля” е предизвикан от твърдението, което изразихме още в предишните части на нашето изследване, че то притежава потенциал да характеризира в семантичен аспект елементите в падежния модел и чрез негова помощ могат да се представят отделните участници в описваната от падежния модел ситуация. Подкрепя на това наше твърдение намираме и у Х. Беличова (вж. Беличова, 1984: 31): “В последните години изследванията на падежите се усложни от въвеждането на т. нар. дълбоки падежи и със стремежа да се изработи система от универсални логико-семантични категории, на които в повърхнинната структура отговарят определени езикови средства. Трудностите на “падежната” граматика произтичат, от една страна, от неизяснената същност на елементарната пропозиция, в чиито рамки се проявяват “дълбоките” падежи, а, от друга страна, и в недостатъчното различаване на предметни / непредметни актанти. В редица случаи раз-

ликите между актантите произтичат не от различните семантични роли, а от различната семантика на предиката”.

Неразривна е връзката между понятието “семантична роля”, понятието “ситуация” и семантичната валентност на дадена глаголна лексема, поради което в този раздел от нашето изследване много често ще ги разглеждаме паралелно. Неизбежно трябва да се има предвид и факта, че отделянето на едни или други “семантични роли” е процес, изключително силно повлиян от субективните виждания и интерпретации на отделните автори. Точно заради това се забелязват сериозни различия и даже противоречия между някои автори при отделянето и конституирането на дадена семантична роля. Субективният фактор ни позволява “да видим” под различен интерпретационен ъгъл понякога оригинални картини на описание на даден семантичен предикат. В семантичните изследвания една убедително поднесена хипотеза на семантичен анализ, макар и да се различава от съществуващите, почти винаги внася нови нюанси и щрихи на изпуснати дотогава от полезрението връзки и отношения.

2. Кратък обзор на някои трудове, изследващи различни страни на понятието “семантична роля”

Извън обсега на вниманието ни ще останат редица изследвания, които тук няма да можем да представим, защото понятието “семантична роля” за нас е важно най-вече поради силата си и потенциала да бъде добър методологичен конструкт на описание в различни лингвистични области, но не то е обект на описание в нашето изследване (срв. напр.: Р. Д. Доути, 1991; И. А. Мелчук, 1974; Е. Уилямс, 1981; Х. Беличова, 1982; Ф. Данеш, Зд. Хлавса, 1978; Ч. Филмор, 1968, 1989, 1987; Н. Д. Арутюнова, 1973, 1983; Х. Фатер, 2002; Е. Георгиев, 1987; П. Бенатова, 1979; М. Попова, 2000; С. Д. Кацнелсон, 1988; В. З. Демянков, 1990; И. М. Кобозева, 2000 и др.).

Теорията за семантичните роли търпи развитие от създаването си досега. Като направление в генеративната семантика падежната граматика възниква преди повече от две десетилетия (вж. Колковска, 1992: 38). Неин основоположник, както е известно, е Ч. Филмор, в чиято работа “Проблемът за падежите” (1968) се набелязват най-важните и теоретични постановки. Теоретичните постановки на Чарлс Филмор привличат вниманието не само на широк кръг лингвисти, работещи в областта на синтаксиса и семантиката, а и на философи, психолози, психолингвисти и др. В основата на развитието на падежната граматика е отново Ч. Филмор и еволюцията на неговите възгледи, а заедно с това и на самата теория, може да се проследи в статиите му “Типове лексикална информация” (1971) и “Проблемът за падежите, поставен отново” (1981). Терминът падежна граматика е до известна степен подвеждащ. Това не е цялостен граматичен модел, за какъвто претендира например трансфор-

мационно-генеративният модел. Отчасти дълбоките падежи се включват в него. Концепцията на Филмор за семантичните роли се използва от много учени, които я прилагат при разработване на различни проблеми и върху материал от различни езици, като естествено внасят и някои нови моменти в нея. Основните понятия и идеи на падежната граматика такива, каквито са представени в статията на Ч. Филмор от 1981 г., не търпят съществено развитие в работите на неговите последователи. Същевременно има някои елементи на теорията на Ч. Филмор за семантичните роли, които не всичките и привърженици споделят.

Интересно е и виждането на Ч. Филмор за съставките на информацията, която се съдържа в пресупозицията на лексикалното значение. Тя не е само логическа, само от нови семантични компоненти. В нея се включват три принципно различни класа семантични съставки: 1) енциклопедични знания (фонові знания – background details) за денотата и ситуацията, “сцената”, в която той участва – признаци, които не се отбелязват нито в тълкуването на лексикалното значение в речниците, нито в съчетаемостта на думата, която го означава; 2) елементи, които могат да се включат в тълкуването, но не и в съчетаемостта (напр. при гл. *обвинявам* знанието, че субектът – обвинителят, и обектът – обвиняемият, са лица, че извършената дейност се преценява като лоша и под.); 3) елементи, които, напротив, могат да се включат в съчетаемостта, но не и в тълкуването. Елементите от точки 2 и 3 отразяват способността на семантичния предикат да включва, да имплицира своите формални и семантични субекти и обекти (диспозиционални валентности).

В руското и полското езикознание понятието пресупозиция се развива и уточнява (вж. Пернишка, 1993: 46). Особено значение и положителен отзив в съвременната семантика получава и схващането на Ч. Филмор за лексикалното значение като част от “сцена прототип”: “Значенията са съотнесени със сцени. Разбирам под това всяко отделимо осмислено възприятие, спомен, преживяване (опит), действие или обект. Думата, появяваща се в текста и интерпретирана от някого, който я разбира, активизира някаква сцена и сочи определена част от тази сцена” (вж. Пернишка, 1993: 46) Изучаването на семантиката е изучаване на когнитивните сцени, които се създават или активизират с изказванията. Конкретно избраната дума налага на дадената сцена конкретна перспектива, т. е. активизира, изнася на преден план определен участник в сцената. Подобен възглед за лексикалното значение като “когнитивна потенция на думата”, “съвкупност от знания на езиковия колектив за опознатата обективна действителност изказват и други автори. В разбирането на Ч. Филмор за значението като когнитивна сцена се съдържат няколко важни положения: Отразената в лексикалното значение “сцена” се представя като отношение между предикат и негови актанти (аргументи) – имена, именни групи (представящи участниците в сцената), които имат

различни семантични роли (семантични падежи) – субект, обект, инструмент и др. Тези отношения създават основания за типологизиране на отношенията между лексикалните значения. Изтъква се, че “конкретно избраната дума налага на дадената сцена конкретна перспектива”. Тази мисъл може да се разбира и така: перспективата, в която говорещият иска да представи мисълта си, определя контекстуалните и другите условия, които той използва, и думата за осъществяване на номинацията (вж. Пернишка, 1993: 47).

Прояви на развитие на падежната теория се забелязват и по отношение на използваните от нейните привърженици списъци от семантични роли (стр. 39). Поради недостатъчна определеност на принципите за установяване на броя на семантичните роли количеството им варира у самия Ч. Филмор и е различно и у неговите последователи. Същевременно се забелязва тенденция за преодоляване на един друг слаб пункт на предложения от Ч. Филмор списък от семантични роли – невъзможността чрез него да се опишат всички вероятни семантико-синтактични отношения между предиката и съпътстващите го думи, а в по-широк аспект – и между всички членове на изречението. Белег на развитието на падежната теория е обогатяването на инвентара и от семантични роли, като може да се очертаят две тенденции в този процес: (1) разширяване на обхвата на семантико-синтактичните отношения, които се описват с метода на падежната граматика и (2) по-детайлизирано характеризиране на тези отношения, чрез което се прониква по-дълбоко в семантичната структура на синтактичните конструкции. В първия случай еволюцията на падежната теория се изразява в разширяване на сферата и на приложение, а във втория – във възможността за по-дълбок семантичен анализ на синтактичните единици. Посочените две тенденции в развитието на падежната граматика може да се илюстрират чрез сравняване на използваните от Ч. Филмор, У. Чейф, Ю. Д. Апресян, В. В. Богданов, Р. Лангакер семантични роли. За изходен пункт служи предложението в статията на Ч. Филмор “Типове лексикална информация” (1971) списък от семантични роли, който сам по себе си съдържа редица въведения в сравнение с първия си вариант от 1968 г. (Така например Ч. Филмор заменя твърде неопределеното тълкуване на обектива с по-конкретна и ясна дефиниция, опитва се да определи датива (одушевено същество, засегнато от действие или състояние) независимо от категорията одушевеност и т. н.). Сред използваните от Ю. Д. Апресян “семантични валентности” оригинални семантични роли, чието въвеждане спомага за прилагане на падежната граматика към думи с разнообразна семантика, са например цел (*Стремя се към истината*), причина (*Радвам се на подаръка*), начин (*Отнасям се с уважение*). Нова за падежната теория е семантичната роля средство, която Ю. Д. Апресян разграничава от инструмента (*Шия с конец* – средство, *Шия на машина* – инструмент). Одушевеният или неодушевеният характер на обектите на

едно действие е основание за приписване на техните названия на две семантични роли – пациент (*Наказвам сина си*) и обектив (*Затварям прозореца*) (стр. 40). Заслуга на В. В. Богданов е и въвеждането на семантичната роля перцептив, характеризираща семантично актантите с денотат – обект на физиологично или психическо действие или състояние (*Спомних си го*) за разлика от семантичната роля експериенцер, която е семантична характеристика на актантите с денотат – носител на физиологично психическо състояние (*Аз си спомних за него*). Приносът на В. В. Богданов за обогатяване на инвентара от семантични роли има и друго, много важно измерение. Той въвежда семантичната роля композитив, характеризираща значението на предметните съществителни имена от гледна точка на съдържанието, състава или материала, от който е направен техният денотат (*шоколадова торта*). Отделянето на тази семантична роля е стъпка към преодоляването на един от недостатъците на падежната граматика – невъзможността да се използва за описване на атрибутивните отношения. Ето защо, въпреки че падежната теория е създадена за описване на връзките на предиката с подчинените му думи, с въвеждане на семантичната роля композитив става възможно да се характеризират и някои семантико-синтактични отношения с атрибутивен характер и по този начин се разширява обсегът на нейното прилагане.

Р. Лангакер обогатява инвентара от семантични роли както чрез детайлизиране на описанието на семантико-синтактичните отношения на предиката и съпътстващите го думи, така и чрез включване на нови семантико-синтактични отношения в обхвата на това описание (стр. 40). Илюстрация на по-силната раздробеност на използваните от него семантични роли е фактът, че на семантичната роля обект у Ч.Филмор съответстват две семантични роли у Р. Лангакер – пациент (едно от значенията му е “обект, чието местоположение или състояние се променя със или без участието на агенс” (вж. Колковска, 1992: 40) и цел (едно от значенията и е “обект, към който е насочено действието без някаква промяна в неговото състояние или местоположение”). Р. Лангакер увеличава броя на семантичните роли и като разграничава семантичната роля път (“място или места, през които се преминава”) и мярка, отнасяща се за съществителни имена, които допълват предиката, определяйки го в количествено отношение (вж. Langacker, 1972, 1973, 1988). Може да се посочи още една заслуга на Р. Лангакер за еволюцията на падежната теория – за разлика от другите и представители, които с помощта на семантичните роли изследват семантико-синтактичните отношения на предиката само с неговите актанти, Р. Лангакер въвежда три семантични роли, наречени периферни (време, място, начин), които се носят от валентно свободни думи (вж. отново Langacker, 1972, 1973).

Еволюцията на падежната теория по линия на обогатяване на инвентара и от семантични роли е естествен резултат от нейното функцио-

ниране като метод за представяне на дълбоката структура на синтактичните конструкции, който се използва от много автори (стр. 41). Функцията на падежната граматика за семантично моделиране на синтактичните структури (самостоятелно или в съчетание с други методи) е проява на една от възможностите на тази теория за решаване на различни лингвистични проблеми. Друга важна насока в използването на концепцията за семантичните роли е свързана с отчитането на семантични роли на актантите като критерий за синтагматично описание и субкатегоризация на глаголната лексика, като на тази основа са възможни и съпоставителни изследвания. Класификации на глаголите въз основа на семантичния им тип и на падежните им рамки създават А. Хейл (1973), У. Кук (1979), Р. Лангакер (1983). Освен посочените две най-типични функции на падежната граматика – да служи като метод за семантично моделиране на синтактичните конструкции и като основа на субкатегоризация на предикатите, тя може да се използва заедно с други средства за решаване на проблеми от различни лингвистични области.

Илюстрация за една от функциите (и приложението) на семантичните роли е да служат за характеризирание на валентните връзки на предикатите – и на тази основа – да участват в семантичното представяне на синтактичните конструкции (стр. 42). Под валентност авторката разбира както този тип съчетателна способност на предиката, която е обусловена от лексикалното му значение и се проявява в разкриването на свободни места при него за думи с определени характеристики, така и реализацията на тази съчетателна способност, изразяваща се в запълване на откритите позиции при предиката. Така определена, категорията валентност включва три признака: (1) произтича от лексикалната семантика на предиката; (2) може да бъде и способност, и нейна реализация и следователно е явление и на езика, и на речта и (3) отнася се до способността на предиката да разкрива при себе си вакантни позиции, които подлежат на запълване от други думи функционирането му на синтактично равнище. За основна характеристика на валентността се смята зависимостта и от лексикалното значение на предиката и поради това тази категория се схваща от авторката по-тясно в сравнение с разбирането и от някои автори като съчетателно свойство въобще. Логичен е въпросът, кой от аспектите на валентността – семантичният, свързан с проявяването и на дълбоко равнище, или синтактичният, свързан с реализирането и на повърхностно равнище, зависи от конкретното лексикално значение на предиката. Параметрите на синтактичната валентност – синтактични и морфологични характеристики на актантите, не се обуславят от лексикалната семантика на предиката. Може да се смята, че във валентно отношение предикат – актант, което се управлява от лексикалното значение на предиката, се проявява избирателност спрямо семантичната валентност и по-точно – спрямо нейните параметри – семантични характеристики на актантите.

Или семантичната валентност може да се представи като отношение между предикат и актанти и по-конкретно – между лексикалното значение на предиката, което задава валентното отношение, и семантичните характеристики на актантите, които са функция на лексикалното значение на предиката. Тези семантични характеристики носят информация за лексикалната семантика на актантите, за лексикалната семантика на предиката и следователно – и за цялото валентно отношение. Ето защо релевантни за описване на валентните връзки са тези семантични характеристики на актантите, които са обусловени от лексикалната семантика на предиката. От друга страна, може да се каже, че семантичните роли отговарят на изискването да бъдат семантични характеристики на актантите, обусловени от лексикалното значение на предиката. Като се има предвид определението на семантичните роли у Ч. Филмор (1968), може да се формулира следната им особеност: те са отношения между значенията на предиката и съпътстващите го думи, т. е. имат релационна природа. Така например същност на агенса е отношението “предизвиквам назованото от предиката действие”, на резултата – “резултат съм от назованото от предиката действие”. След като семантичните роли са отношения между семантични единици, налице е и обратната зависимост – те носят някаква информация за значенията както на предиката, така и на неговия актант. Същевременно семантичните роли са не вътрешно присъщи на семантиката на думата характеристики, а придобити при функционирането и като член на изречението, тъй като принципна предпоставка за тяхното съществуване е да е налице отношението предикат – дума, носител на семантична роля, което се реализира на синтактично равнище.

И така, поради релационната си природа семантичните роли са характеристики на семантиката на думата, които тя придобива на повърхностно равнище (стр. 43). Следователно те са семантико-синтактични характеристики на думата и поради това удовлетворяват едно от изискванията към признаците, чрез които може да бъде описана валентността. От друга страна, всяко отношение има компонент, който е изходен и задава отношението, и друг, който е функция на първия. Семантичната роля е отношение между значенията на предиката и съпътстващата го дума, в което ролята на изходен елемент изпълнява лексикалното значение на предиката, предопределящо семантичната роля на актанта. При това обуславяща сила по отношение на нея може да имат както абстрактно семантични особености на предиката, така и конкретното му лексикално значение. Така например в изречението *Той строи къща* принадлежността на предиката към фактивните глаголи е условие за поява на семантичната роля агенс и резултат. В изречението *Той отдели кората от стъблото* предикатът спада към глаголите за въздействие, които може да се придружават от различни падежни рамки, като в случая той обуславя семантичните роли агенс, пациенс –1, пациенс –2. И така,

семантичните роли удовлетворяват изискванията да бъдат семантични характеристики на съпътстващите предиката думи и да са обусловени от лексикалното му значение и поради това логически обоснована е употребата им за описване на неговата валентност. Изследването на валентността с помощта на семантичните роли се улеснява от факта, че теоретичните предпоставки за съществуването на тези две лингвистични понятия са сходни: това е концепцията за предиката като структурен център на синтактичните конструкции и за предикатно-аргументния им строеж, а също и идеята за зависимост на лексикалната или синтактичната семантика от ситуацията.

Организиращата функция на глагола се проявява в това, че чрез своята валентност той обуславя не цялото бъдещо изречение, а само валентно зависимите му членове, които заедно с предиката образуват структурния минимум на синтактичната конструкция. Въз основа на казаното дотук може да се направи изводът, че описанието на валентните връзки на предиката в техния семантичен аспект по същество представлява семантично моделиране на синтактичните конструкции и по-точно – на структурния им минимум.

Според руската авторка И. М. Кобозева (вж. Кобозева, 2000) съдържателните отношения, възникващи между лексемите в конкретния текстов фрагмент, зависят от семантиката на конкретните лексеми (стр. 137). В този смисъл отношенията между думите във фразите *Мальчик спит*, *Мальчик болеет* и например *Мальчик ждет* в никакъв случай не са идентични. Но на по-високо равнище на обобщение и абстракция можем да отъждествим семантичните релации в посочените словосъчетания, като отнасящи се към един семантичен клас. Инвариантът на семантичните отношения (по-нататък СО) между конкретните думи в текста ще бъде онова обобщено семантично отношение, което трябва да влезе в ограничения набор от СО за даден език.

И. М. Кобозева споделя наблюдението си (както ще видим по-надолу в изложението то се споделя от повечето изследователи), че в различните системи за формално-семантични описания се привежда различен брой СО. В падежната граматика на Ч. Филмор тези семантични отношения са 6 на брой и се наричат “дълбоки падежи”:

1. *Агентив* (А) – падеж на одушевления инициатор на действието.
2. *Инструменталис* (І) – падеж на неодушевената сила или предмет, който е включен в действието или състоянието, назовавано от глагола, в качеството на негова причина.
3. *Датив* (D) – падеж на одушевеното същество, което е засегнато от действието или състоянието, назовани с глагола.
4. *Фактитив* (F) – падеж на предмета или съществото, което възниква в резултат на действието или състоянието, назовани с глагола.

5. *Локатив* (L) – местоположение или пространствена ориентация на действието или състоянието, назовавано с глагола.
6. *Обектив* (O) – семантически най-неутралният падеж: нещо, което може да бъде означено със съществителното, ролята на което в действието или състоянието, назовано с глагола, се определя от интерпретацията на самия глагол.

В своите изследвания Ю. Д. Апресян отделя 25 СО, Н. Н. Леонтиева използва в своя информационен език до 100 СО (стр. 138). Различията се обясняват с това, че в зависимост от целта, за която се разработва съответният семантичен метаезик и от общата структура на модела, изследователят се спира на едно или друго равнище на обобщение на конкретните съдържателни отношения, наблюдавани между думите, свързани синтактично и семантично. Но в системата на Ю. Д. Апресян всички тези отношения са сведени до едно основно – до това на субекта. Самият той признава, че отношението на субекта е най-несъдържателно в семантичен план и е било въведено само затова защото неговата система от 25 семантични отношения е построена на основата на синтактичните разработки за този тип отношения и затова синтактичните фактори играят значителна роля в определянето на някои отношения например тези на субекта, обекта и съдържанието.

Допълните по отношение на основните СО са производни от базовите елементарни отношения (стр. 139). Така например отношението “адресат” се извежда с помощта на субекта, обекта и елементарните семантични единици “каузирам” и “имам информация”. Казва се, че някоя дума *Л* има семантична валентност *X*, ако думата *Л* описва ситуация, в която има задължителен участник, изпълняващ ролята на *X* (стр. 140). Значенията на думите, свързани с *Л* и означаващи задължителните участници в описваната от *Л* ситуация, се наричат **семантични актанти** на тази дума. Семантичните актанти на думата *Л* запълват семантичните валентности на думата *Л*. Според Кобозева понятията на актанта и валентността често се смесват, но те имат различна логическа природа. Ако семантичният актант на думата *Л* това е някое значение, различно от значението на самата *Л* и е променливо в смисъл, че в различните изречения с думата *Л* то е различно, то семантичната валентност на думата *Л* – това е постоянно вътрешно свойство на самата дума *Л*, обусловено от нейното значение. Съдържанието на семантичните валентности на думата – това са ролите на участниците в ситуацията – агенс, пациенс, инструмент, място и др. Трябва да се различават семантичните актанти и семантичните валентности на думата от синтактичните актанти и синтактичните валентности (стр. 141). Семантичните актанти и валентности – това са единици от плана на съдържанието на речевия отрязък, а синтактичните актанти и валентности – това са единици и отношения, характеризиращи плана на изразяване на речевия отрязък. Вторите изпъл-

няват ролята на означаващи за първите. Главният проблем при определянето състава на семантичните валентности се състои в това правилно да се прокара границата между валентностите, свързващи значенията на думата с неговите актанти и по-слабия тип семантични зависимости, съединяващи значението на думата с неговите сирконстанти (стр. 143). При това обикновено водещи са следните съображения: 1. Задължителността на съответните аспекти (участници) за означаваната с думата ситуация говори за това, че те са семантични актанти. При това за актанти не се смятат участниците, присъщи на всички ситуации въобще например такива като време и място, които в повечето случаи се извяват като сирконстанти (ср. обаче глаголи от типа на *прожива*ть, за които мястото изпълнява ролята на актанти глаголи от типа на *дати*роватъ, за които един от актантите е времето). Съответствено, незадължителността на един или друг участник за дадена ситуация, по принцип, свидетелства за това, че той е сирконстант. Така например за ситуацията, описвана с глагола *идти* такъв неин аспект като причината, съвсем не е задължителен, докато времето – е присъщо на всичките действия и състояния. 2. Семантичните валентности на дадена дума не са много – от една до три, рядко четири и повече. Някои семантични валентности (напр.: субект / агенс, обект / пациенс) винаги са валентности на лексемата, докато други – могат при някои лексеми да се интерпретират като валентности, а при други като средство за присъединяване на сирконстантите. За втория тип СО Ю. Д. Апресян казва: “Значенията “начална точка” (Ab), “крайна точка” (Ad), “инструмент” (Instr) и “средство” (Mode) са по-често съдържание на семантичната валентност, отколкото чисто граматична зависимост” (стр. 143). Проблемът за определянето състава на валентностите на лексемата се усложнява и от това, че освен синтактична факултативност съществува и семантична валентна факултативност (стр. 144). В редица случаи участниците могат да варират в определени предели.

Понятието семантична валентност в други теории за езика съответстват следните понятия (стр. 145):

- 1) в падежната граматика на Ч. Филмор – “дълбок падеж”;
- 2) в универсалната пораждаща граматика на Н. Чомски – понятието “ Θ - роля” (тематична роля).

Във връзка с Θ - теорията съществува и универсален принцип, наречен Θ - критерий, който гласи:

- на всеки аргумент (синтаксичен актант) се приписва Θ - роля (семантична валентност);
- всяка Θ - роля (семантична валентност) може да бъде приписана на един и само на един аргумент (синтаксичен актант).

Предикатът е главният, определящ елемент в структурата на пропозицията, защото ситуацията се определя не от обектите, които участват в нея, а от отношенията, в които те се намират. Наистина, сам по себе си

обектът не задава ситуацията, тъй като този обект може да встъпва с другите в най-разнообразни отношения, да участва в най-различни процеси, да променя свойствата си. Участниците, както вече беше казано, се наричат актанти (аргументи) – задължителни участници и сирконстанти (адюнкти) – факултативни участници. По броя на аргументите си предикатите биват едноместни, двуместни и n-местни. Изследванията показват, че лексемите-предикати в естествените езици имат по принцип от един до четири аргумента, или актанта. Така например предикатът *спать* е едноместен, предикатът *смотреть* – двуместен, предикатът *давать* – триместен, *продавать* – четириместен. Възможни са обаче и предикати без аргументи: *Дождь*; *Морозит* и др. Срещат се и семантични предикати с пет или шест аргумента: *арендовать* – арендатор, обект, който се взема под аренда, стопанинът на обекта, арендното заплащане, срокът на арендата; *командировать* – кой, кого, къде, откъде, за какъв срок, с каква цел. В семантичните метаязици, използвани за описанието на изреченската семантика, се предпочитат предикати с по-малък брой аргументи. Това се обяснява с факта, че сложните ситуации, които многоместните предикати изобразяват в неразчленен вид, могат да бъдат представени като организирани съвкупности от по-елементарни ситуации.

Освен с различното количество и начин на запълване на аргументните места предикатите се различават и по типа връзка на описваните от тях ситуации с оста на времето (стр. 221). Доколкото ситуацията винаги има място в някоя точка (точки) от пространствено-времевия континуум, то времето е задължителен елемент от пропозиционалното съдържание на изречението. То самото не влиза директно и пряко в предикатно-аргументната структура на пропозицията, а се разглежда като семантичен оператор, който се отнася до цялата структура. И. М. Кобозева привежда и известната класификация на предикатите на американския логик З. Вендлер върху материал от английските глаголи (1957) (вж. Z. Vendler, 1967), която е приложена към руския глагол от Х. Р. Мелиг (1985). В нея множеството от предикати се разделя на четири класа:

- за *състояние* (states) – статични, т. е., непроменящи се течение на времето ситуации;
- за *дейност* (activities) – продължителни динамични ситуации без естествен предел;
- за *изпълнение* (accomplishments) – продължителни динамични ситуации, имащи естествен предел, при достигането на който те прекратяват своето съществуване;
- за *достигане* (achievements) – динамични ситуации, състоящи се в мигновения преход от едно положение към друго.

Подобно на всеки езиков знак изречението се характеризира с определени отношения с неезиковия свят – реален или въображаем, наричани отношения на референция или денотация (стр. 227). Референт или

актуален денотат е всеки фрагмент от света, който има предвид говорещият, когато произнася определен речеви отрязък. Референтът на изречението (а и на всяка предикативна конструкция) – това е ситуацията (явление, състояние, процес, събитие, серия от събития) в света на дискурса. Пропозиционалното съдържание на изречението – това е изобразяването на някаква ситуация, принадлежаща на света на дискурса (стр. 258). Но планът на съдържание на изречението, освен изобразявания пропозиционален компонент на ситуацията съдържа и друг тип информация, а именно информация за говорещия, за неговото душевно състояние, за отношението му към събеседниците му и към други аспекти на комуникативната ситуация. Този компонент от плана на съдържанието на изречението се нарича прагматичен (или илокутивен).

За Х. Беличова (вж. Беличова, 1982) терминът субект в езикознанието се използва в различни значения. Субектът е един от актантите на предиката, нерядко единственият, който заедно с предиката образува структурното ядро на изречението (стр. 39). Макар че неговото присъствие, както и присъствието на останалите актанти произтича от валентността на предиката, той се явява във формално отношение синтактично автономен, независим член. Инструменталът (като семантична роля) обикновено е възприеман като падеж изразяващ функцията на субекта секундарно (стр. 44). Обаче трябва да се различава Инструментал *Agentis* в пасивни конструкции и субектен Инструментал извън тези конструкции. Субектен Инструментал се среща най-често в конструкции, отговарящи на схемата “срв. в чешкия език: *kde (kam, odkud) Vř čím*”: на руски: *В саду пахнет весной. От реки потянуло прохладой*. На чешки език: *Venku zavonělo jarem*. Инструменталът изпълнява функцията на допълнителния актант на действието, който се допира до първия актант (стр. 57). Инструменталът изразява в широк смисъл средство, т. е. инструмент, материал, но също така и начина на реализиране на действието. Отделните семантични нюанси произтичат от семантиката на предиката, но и от съществителното в положението на допълнение. Някои семантични класове предикати допускат и две позиции на Инструментала, които се отличават по семантичната обвързаност с предиката: срв. напр. на чешки език: *Děvče plní oběma rukama košík jablky, píše perem, svítí žárovkou, byl smeten vichřicí, město bylo zničeno nepřítelem*. В позицията на единия инструментал съществителното има значението на материалов обект, който допълва обекта, стоящ най-близо до предиката, т. е. то е същински пациенс (срв. още: *Uspává rychlými pohyby* (начин) / *oběma rukama* (средство) *díru koudelí*).

Взаимовръзка между ронятието “ситуация” и понятието “семантична роля” виждат и Ф. Данеш и Зд. Хлавса (1978: 67): “Изреченията на всеки език изобразяват реалните ситуации (за действие и статични), с които човек се среща в действителността (а и фиктивни). Тяхната основа

са семантичните предикати. Всеки предикат образува около себе си структура от синтактичносемантични функционални позиции (интенционално поле). Тези позиции имат характер на партиципанти на описваната ситуация, като всеки партиципant (x, y, z) се характеризира с определена семантична роля.

В своето изследване за синонимичните езикови средства Ю. Д. Апресян припомня семантичните роли, използвани от Ч. Филмор за описание на дълбинните семантични отношения (вж. Ю. Д. Апресян, 1995, също и Ч. Филмор, 1987: 24, 49). За Ч. Филмор броят на дълбоките падежи не е веднъж завинаги зададен и константен. Идеята му за дълбоките падежи през годините еволюира и променя количествения си състав (срв. напр. за Филмор през 1968 г. съществуват само 6 семантични роли: Agentive (A), Instrumental (I), Dative (D), Factitive (F), Locative (L), Objective (O); през 1971 г. броят на дълбоките падежи нараства вече на 8: Agent (A), Counter-Agent (C), Object (O), Result (R), Instrument (I), Source (S), Goal (G), Experiencer (E)). В своето изключително приносно и новаторско изследване Ю. Д. Апресян се спира и върху два важни момента от описанието на ситуацията: характеристика на семантичния предикат и характеристика на семантичните валентности на предиката (семантични роли – 25 на брой; в следващите части от нашето изследване в разбирането си за отделните разновидности на семантичните роли следваме класификацията на Апресян, дообогатена и доразвита обаче от нас, имайки предвид вече конкретно семантиката на творителния падеж в горнолужишкия език). Ще се спрем накратко и върху двата обсъждани проблема.

Във връзка с изработването на класификация на семантичните валентности важни се оказват някои характерни черти на семантичния предикат (стр. 35): 1) Предикатът е свойство на предмета, но не на събитието, затова не съществуват други предикати освен тези от първата редица; 2) Типични предикати са – прилагателните, глаголите със значение за състояние (*спать*), чувства-състояния (*бояться*), положение в пространството (*находиться*) и някои други; 3) Всички останали глаголи, т. е. преходните глаголи (включително и глаголите за възприятие и съчинските каузативни глаголи), глаголите за преместване и физически действия. От семантична гледна точка понятието субект е безсмислено (или е излишно): “обект на действието” – това е субектът на дадена ситуация, каузирана от друга ситуация.

Ето и класификацията на Ю. Д. Апресян на семантичните валентности на предиката (стр. 125):

- 1) Sub (“субект”; *поезд движется*);
- 2) Cotrag (“контрагент”, “контраагент”, (реципрокант); участник в симетрични, корелатни предикати има чифтен характер; *покупать у кого, больше моря*);
- 3) Car (“глава”; *вина перед коллективом*);
- 4) Obj (“обект”, “пациент” – одушевен обект; *гладить руку, стрелять в мишень*);

- 5) Content (“**съдържание**”; *знать об отъезде*);
- 6) Adr (“**адресат**”; *сообщать собравшимся*);
- 7) Recip (“**получател**”; *давать детям, дарить людям*);
- 8) Via (“**посредник**”; *передавать через секретаря*);
- 9) Is (“**източник**”; *брать в классе взаимопомощи*);
- 10) Loc (“**място**”; *находится в лесу, жить там*);
- 11) Ab (“**начална точка**”; *идти оттуда, вывести из*);
- 12) Ad (“**крайна точка**”; *идти туда, везти в город*);
- 13) Itin (“**маршрут**”; *идти по дороге, плыть через океан*);
- 14) Med (“**средство**”; *прибивать гвоздями, клеить клеем, жарить на масле*);
- 15) Instr (“**инструмент**”; *резать ножом, стрелять из ружья*);
- 16) Mod (“**начин**”; *обращаться плохо, относиться с почтением*);
- 17) Cond (“**условие**”; *соглашаться, если*);
- 18) Motiv (“**мотивировка**”; *награждать за храбрость*);
- 19) Caus (“**причина**”; *радоваться подарку, проистекать из-за отсутствия...*);
- 20) Result (“**результат**”; *красить в красный цвет*);
- 21) Dest (“**цел**”; *стремиться к общему благу*);
- 22) Asp (“**аспект**”; *больше в ширину, превосходить по качеству*);
- 23) Quant (“**количество**”; *увеличиваться в три раза, весом в пуд*);
- 24) Period (“**срок**”; *отпуск на два месяца, арендовать на год*);
- 25) Temp (“**време**”; *начаться в полночь*).

Значенията на субекта, обекта, главата, контрагента, съдържанието, адресата и получателя винаги са част от семантиката на съответния предикат (стр. 126). Значенията на началната точка, крайната точка, инструмента и средството са по-често съдържание на семантичната валентност, отколкото на чисто граматичната зависимост; всички останали значения са по-често съдържание на чисто граматичната зависимост, отколкото на семантичната валентност. Не всички семантични валентности са в еднаква степен семантично съдържателни (стр. 127). И Ю. Д. Апресян признава, че приведената по-горе класификация е силно повлияна от синтактичните студии и все още не е напълно освободена от различни синтактични асоциации. Най-голяма роля синтактичните фактори играят при определянето на валентностите на субекта, обекта и съдържанието. От съдържанието на субекта например би могло да се отдели семантично по-съдържателните валентности на “целесъобразния деятел” и на “носителя на свойството”. И макар че според Ю. Д. Апресян посоченият списък на валентностите не е пълен, то той е необходим като начална и основна база данни на валентностите, която може да бъде допълвана и обогатявана. Очевидно е, че първоначалния регистър от “дълбоки падежи” на Ч. Филмор е дообогатен от Ю. Д. Апресян. Нужни са обаче някои пояснения за отделните валентности. Така например терминът “контрагент”, като озна-

чение на възможна роля на участник (актант) в дадена ситуация, е въведен от Ч. Филмор, но без ясни и подробни инструкции за условията, при които функционира. За Ю. Д. Апресян “контрагентът” е активен участник в такава ситуация, в която взема участие още и активният субект, като при това действията на тези двама участници не съвпадат: предикатът описва изцяло само дейността на субекта, но не и дейността на контрагента (елементи на проява на контрагента ще откриваме при социативните ситуации – бел. наша – Е. Любенова). Така например в ситуацията на заем субект заема парите, а контрагентът ги дава; в ситуация на защита субектът се защитава, контрагентът напада. По това контрагентът се различава от възможния втори субект при симетричните предикати (вземат равноправно участие в действието, изразено от предиката), чиято форма на участие съвпада с формата на участие на първия субект, срв. напр.: *Иван спорит с Петром*.

Понятието за адресата е производно от понятието на субекта и произлиза от него. Понятията за крайна и начална точка са производни от понятията за място и си остават свързани с него. В съдържателната интерпретация крайната точка – това е мястото, където даден предмет започва да се намира, а началната точка – място, където предметът престава да се (започва да не се) намира (стр. 128). Съществува разлика и между понятията средство и инструмент. Ю. Д. Апресян я вижда в следното. Много предикатни думи притежават способността да управляват две различни редици от форми – форми със значението на инструмента и форми със значението на средството, срв. напр.: *прибиватъ молотком, пришиватъ иглой, стрелятъ из ружьа* в противоположност на *прибиватъ гвоздьми, пришиватъ суровой ниткой, стрелятъ разрывными пулями*. Формите със значението на инструмента се различават от тези на средството по това, че използването на средството довежда до неговото фактическо изчерпване, свързване (и от него не остава много в свободно количество), докато използването на инструмента го оставя в несвързано състояние. За принципните различия между тези форми говори и обстоятелството, че те са съподчинени, т. е. заемат различни позиции. Не е възможно едновременно да се реализират форми със значението на инструмента и със значението на средството, когато те са изразени с творителни падежни модели, срв. напр. неграматичните конструкции: **писать картину колонковой кистью гуашью, *писать письмо авторучкой синими чернилами* и др. Формите със значението на средството и особено на инструмента външно много приличат на формите, означаващи орган или активна, работеща част от субекта (срв. напр.: *натиратъ пол рукой, нож режет хлеб лезвием*), но вътрешно съществено се различава от тях. Органът – е свързана, неразривна част от субекта (или обекта), а инструментът и средството са отделни предмети, които органически не са свързани със субекта. Според Ю. Д. Апресян формите, означаващи работеща част от субекта (а също така и неговите свойства), реализират су-

бектна, а не инструментална валентност на предиката (тук съществуват известни различия между отделните автори – за някои и това е инструментална валентност, вж. Творительный, 1958).

Разумно изглежда и допускането, че “целта” е също сложно понятие, което се свежда към понятието “резултат” и “съдържание”: целта е това, което някой иска (съдържанието на нечие желание) и смята, че може да го каузира с помощта на ресурсите, с които разполага (стр. 129). Понятието за “срок” е производно от понятието за време и количество (срокът – това е количеството време). Валентността на срока е семантична най-вече при следните предикати: а) предикати със значение за “придобиване право за временно ползване”, срв. напр.: *арендовать на год, одалживать до получки, подписка да полгода*; б) предикати със значение за продължаване; в) предикати със значение за прекъсване. Формите със значение за време традиционно никога не са били смятани за силно управляеми (стр. 130). Съществува обаче клас от предикати, при които тези форми се явяват експонати на семантична валентност, независимо то това дали са силно управляеми по принцип. Това са предикати от типа на *начинатъся, рождатъся*. Понятията за “глава”, “получател” и “посредник” са производни от понятието за субекта, понятието за “маршрут” и “източник” – от понятието за “място”, понятието за “условие”, “мотивировка” и “резултат” – от понятието за “причина”, в което на свой ред се отделя по-простото понятие за време. Не е много ясна валентността за начин. Тези седем валентности (субект, контрагент, обект, съдържание, място, време и количество) изчерпват актантните отношения на синтаксиса, който представлява и изходният семантичен език. Точно при прехода от записването на значението на семантичен език при представянето му със средствата на естественния език и възниква това семантично разнообразие от валентности.

Конкретният набор от семантични валентности на предиката се определя от конкретния анализ на описваната от него ситуация (стр. 134). Например глаголят *расти* е едноместен със субект (*что растет*); съществителното *влияние* има две места: субектно (*кто влияет*) и обектно (*на кого влияет*); съществителното *переговоры* има три места: две субектни (*кто с кем проводит переговоры*) и за съдържание (*о чем переговоры*); предикати от типа на *покупать, продавать, одалживать, занимать* и др. – са четириместни. Според Ю. Д. Апресян (твърдение, споделяно и от други автори) максималният брой валентности на предиката не превишава три, четири (стр. 135). Но, разбира се, отделните езици се различават по този показател. Ясно е, че е възможна ситуация, в която теоретико-множествената сума от валентностите на сложния предикат ще превишава четири. За руския език са характерни пет- и шестместни предикати. Петместни са например някои глаголи и производните от тях имена от типа на *арендовать, аренда, снимать, прибывать, припаивать*. В означаваната

от тях ситуация вземат участие субект, обект (“то, что прикрепляют”), крайна точка (“то, к чему прикрепляют”, където е изразен и вторият обект), инструмент (“то, с помощью чего прикрепляют”, - *молоток, паяльник*) и средство (“то, посредством чего прикрепляют”, - *гвозди, свинец*). Още повече валентности притежава предикатът *командировать*: първите му пет валентности (субект, обект, крайна точка, начална точка и цел); шестата валентност е валентността за срок и с това тази ситуация прилича на ситуациите *аренда, отпуск* и др. Ю. Д. Апресян оборва твърдението на Ч. Филмор, че даден предикат не може да има два или повече аргументи, които до изпълняват една и съща роля. Съществуват предикати, които не се вменват в това правило (срв. симетричните предикати от типа на *беседовать, драться, расстояние* (от А до В, между А и В), защото те предполагат по два в еднаква степен инициативни или неинициативни субекта; същото важи и за предикатите от типа на *знакомить* (кого с кем), *разводить* (кого с кем).

Ю. Д. Апресян има редица идейни последователи (срв. М. В. Никитин, 1997), които активно използват и доразвиват тезите, заложили в неговите трудове. Той се утвърждава като един от основателите на Руската семантична школа. И ние в нашето изследване ще следваме някои негови идейни постулати.

При описанието на отделните видове семантични роли няма как да пропуснем и единствения лужишки автор (вж. Михалк, 1977), който посвещава отделно изследване на категорията падеж в горнолужишкия език. В работата си той се спира на синтактичните основания за отделянето на определени видове семантични роли. За нас те са важни, защото могат да ни насочат и към онези семантични роли, които характеризират семантиката на творителния падеж. Ф. Михалк отделя следните семантични роли на участниците в описваната ситуация (стр. 39):

1. **Ексистор** (Eksistor) – Bóh njeje. Neg. + (xE);
2. **Ситуатор** (Situator) – Jurij přebywa we wukraju. Jan tči hluboko w błóće. X L y;
3. **Носител на свойство** (Nošer kajkosće) – Łuka so zeleni. Jan spi. Slónčko swěći. N (x) d;
4. **Носител на преход** (Nošer přechoda) – Jan so narodži. Jakub wumrě. Marja zblědny. Jurij wusny. (s₁) T^x (s₂);
5. **Процесор** (Procesor) – Jurij dunda. (Pr (x) d);
6. **Агенс** (Agens) – Jan bije Jurija. A (x) d (y);
7. **Каузатор** (Kawsator) – Wučer da šulerjam spěwać.
8. **Кауза** (Kawsa) – Jan (x) so psa, hrimanja boji. K (y);
9. **Посесор** (Posesor) – Jan ma psa. X Py; Mać zhubi dweju synow. (x Py) T^x (x Py);
10. **Периферен посесор** (Periferiski posesor) – Jan Jurjej ruce myje. A(x)d(z) + /yPz/;

11. **Пациенс** (Paciens) – Jan bije Jurija. $A(x)d(y)$;
12. **Посесум** (Posesum) – Jan ma pjenjezy. W horncu je mloko. xPy ;
13. **Адресат** (Adresat) – Jan woła Jurija. $A(x)d(y)$
14. **Реципрочен, рефлексивен партиципant** (Reciprokny resp. refleksiwny participant) – Mój so mamoj rady. $A(y)d(x)$;
15. **Инструмент** (Instrument) – Rěžnik zatřěli swinjo z pistolu. $A(x)d(y, z)$;
16. **Качество** (Kajkosć) – Płašć je čorneje barby. Xny ;
17. **Обсерватор** (Posudźowacy obserwator) – Nan je maćeri přepozdže domoj přišoł. $PR(x)d+/y/$;
18. **Адресат** (Adresat posudźowanja) – Wčera bě ċi wjedraško! $XE + /y/$;
19. **Конкомитанс** (Konkomitans) – Feliks(y) pomha sobušulerce (x) nastawk (z) pisać. $A(x)d(z) + A(y)d(z)$;
20. **Периферен квантификатор** (Perifriski kwantifikator) – Kački su so z črjódami nawalili. $PR(x)d + /yQux/$;
21. **Сиркумстанти** (Cirkumstanca) – W lěsu rostu hriby. $PR(x)d + y$;
W zymje dže so sněha. $PR(x)d + y$;
22. **Компаратум** (Komparatum) – Kozace mloko po kozy słodži.

Следват матрици, чрез които се проверява $/\pm$ присъствие/ и $/\pm$ отсъствие/ на участниците в описваната ситуация.

Повечето от семантичните роли, които отделя Ф. Михалк за горнолужишките падежи, вече видяхме, че присъстват и при други автори, което наистина потвърждава идеята, че това са универсални семантични формули за описание на дълбока семантика и на по-сложни смисли. Други от описаните семантични роли са субективно виждане на Ф. Михалк, което пък доказва, че идеята за семантичните роли наистина може да се развива и дообогатява вече в зависимост от обекта на изследването, към който се прилага. И ние в нашето изследване ще се опитаме (вж. следващите части) да конкретизираме и приложим теорията за семантичните роли към творителната падежна семантика, като начин тя да се опише с по-универсални семантични формули.